

A novellaíró története

Az Ady életművével foglalkozó kiterjedt és ma már nehezen áttekinthető szakirodalomban méltatlanul kevés szó esik arról, hogy a versíró Ady és a közíró, a társadalom életét és a politikai közéletet éles kritikával figyelő publicista Ady mellett volt egy prózaíró Ady is. Pedig volt, és hatalmasnak, voluminálisnak nevezhető művet hozott itt is létre. Első nyomtatásban megjelent prózai kísérlete a Zilahon szerkesztett *Szilágy* hasábjain 1897. március 21-én jelent meg, szinte napra pontosan egy évre rá, hogy Kincs Gyula, gimnáziumi görög tanára közreadta első versét, a *Március 20-át* 1896. március 22-én. *Árnyak*, ez volt a címe a rövid kis tárcának, ha Örkény István nem foglalta volna le a szót, úgy lehetne mondani egypercesnek. Nevét, mint eleinte legtöbbször, fordított betű sorrendben írta alá: Yda. Utolsó novelláját, a *Búcsú virágos Pétertől* pedig 1918. október 1-jén Göndör Ferenc jelentette meg akkor induló hetilapjában, *Az emberben*. Másfél hónappal később írta utolsó versét, ez volt az: *Üdvözet a győzőnek*, egyik legszebb, legtragikusabb verse. Tehát egész írói pályáját végigkísérték a novellák, tárcanovellák, történetecskék, anekdotikus írások, meseszerűségek, nehéz pontos műfaj-meghatározó szót találni rájuk, mert épp oly sajátosak voltak, éppoly adysak, egyediek, éppoly ráismerhetők és csak rá ismerhetők, mint a versek.

Árnyak. Az első nyomtatásban megjelent novella címe a gond árnyait jelenti. Molnár Józsi, a kis semmije sincs aljegyzőcske együtt jár a szép szemű, de semmije sincs Irénkével. Egy báli forgatag után töprengve ül be egy kocsmába. Folytassa az udvarlást? Kérje meg a kezét? Vegye feleségül? A kis írásnak – Ady az alcímben rajznak nevezi – nincs közéleti mondanivalója, poézis sincsen benne, valahol mégis benne van egy felnövő, új középosztályi nemzedék egész élet-reménytelensége. A *Búcsú virágos Pétertől* című és mai ismereteink szerint utolsó prózai írását kis levél kíséretében küldte el Csucsáról Göndör Ferencnek, mint írta, nagybetegen. Ez poétikus írás Péterről, aki oláhosan törli a magyart, s vitézségi érdemével rövid szabadságolás után megy vissza a frontra.

A két megnevezhetetlen műfajú prózai írás között eltelt huszonegy év alatt Ady mintegy háromszáznegyven hasonlót írt. Írt a *Budapesti Napló*ba, ide a legtöbbet, írt a *Budapesti Hírlap*ba, *Pesti Napló*ba, a *Jövendőbe*, a *Világ*ba, a *Vasárnapi Újság*ba, írt a vidéki lapokba és 1908 után a *Nyugat*ba. 1977-ben a Szépirodalmi Könyvkiadó két kötetben adta ki műveit, az első kötet jegyzetek nélkül 1306 oldalon – Láng József és Schweitzer Pál szerkesztésében – a verseket ölelte fel, a második kötetben pedig Bustya Endre a novellákat gyűjtötte egybe 1187 oldalon. Erről a hatalmas mennyiségű szépprózai anyagról az óta is alig akar tudomás venni az irodalomtörténeti szakma, az olvasóközönség pedig jóformán nem is hallott róla.

Ő maga kétszer is megírta novelláiban, tárcáiban novellaírásainak történetét. Először 1905-ben, a *Tíz forint vőlegénye* című tárcájában, aztán 1907-ben az *Alma kisasszony próbanászában*. Nők és barátok között eltöltött éjjeli után, minden porcikája puha ágy melegére vágyakozott, de még penzumokat kellett teljesítenie. A *Budapesti Napló* belső munkatársa volt, hírlapi cikkeit, publicisztikáit fizetésért írta, de külön honorálták, ha verset írt, és külön ha, amint ő nevezte, „történeteskedett”. A történetekért tíz forint járt. Szüksége volt a tíz forintokra. Mosolyogva, kicsit lenézően tekintett ezekre a külön honorárium fejében keletkezett írásaira, de magáénak tekingette őket. Így írt róluk 1907-ben Radó Antalnak: „nem tartom magam hivatásos és artista novellaírónak. De úgy gondolom, hogy kis tárcáimnak egy része valamelyes mértékben dokumentumszerű. Hozzányúltam új témákhoz, bátorítást adtam egy-két hivatásosabb mesélő, konstruáló talentumnak. Próbálkozásokat tettem a magyar földön különben pompásan bevált és tenyésző tárca, novellácska formagazdagságát gyarapítani. És hogy franciáskodjak egy kicsit: új frissonok mellett akartam – s a szándék is valami – ideákban sűrűbbé, gazdagabbá tenni ezt a nagyon olvasott, divatos genre-t. Ne tessék ebből semmi dicsekvést kiolvasni, a kis novellácskák nagy hiányosságait én nagyon jól érzem és ismerem. Ez elsősorban túlságos lirizáló egyéniségemnek, másodsorban az úttörés bajos föladatának a vétke.”¹ Az író saját műveiről szóló megjegyzései mindig meggondolandók, de nem kell mindig készpénznek venni őket, Ady novelláinak legjobb darabjai, ha elolvassuk őket, látnunk kell, egyáltalán nem lirizáló egyéniségéből fakadtak, kár, hogy az irodalomtörténet máig csak ebből a nézőpontból tekint rájuk.

*

Ady 1903-ban megjelent *Még egyszer* című kötetébe a versek mellé bevett egy prózai írást is, az első váradi szerelmeiről szóló *Meséket*. Ez volt első nemcsak újságdoldalon, hanem kötetben is megjelent prózai írása, bár éppen e mineműségét nem könnyű eldönteni. Bizonyosága ennek, hogy az imént említett 1977-es kiadás mindkét kötetében szerepel. Akik a verseket szerkesztették, a versek közé sorolták, Bustya Endre pedig a prózák közé vette fel. Bóka László Ady egyik legkülönösebb írásának tartotta, azt írta róla, hogy nehezen lehet megfejtani az értelmét, az eszményi szerelem és a narkotizáló, mindent feledtető testi szere-

lem képe váltakozik benne.² Ady aztán még öt ízben markolt bele a különféle lapokban elszórtan megjelent elbeszélés-halmazába, s öt kötetre, helyesebben szólva öt füzetre valót adott ki belőle.

Az első, a *Sápadt emberek és történetek* 1907-ben jelent meg. Akkor Ady már túl volt az *Új Verseken*, és készülődött a *Vér és arany*. A papírkötésű, elég silány kivitelű kötetke ősszel jött ki a nyomdából, október 11-én a *Népszavában* Bresztovszki Ernő elsőnek írt méltató sorokat róla: „A Sápadt ember leült és írt egy csomó novellát a sápadt emberekről, akik az ő fiai. Belőle nőttek, ő nemzette őket. Verstémának születtek és novella lett belőlük. Ez – úgy mondják – a hibájuk. De megszülettek, és ez akkora erénynek számít náluk, hogy elfelejteti a hibájukat. Ha ugyan hiba, hogy Ady, a poéta akkor is csupa líra-ember marad, amikor elkalandozik a kötetlen vers világába [...]” Lehet így is olvasni a novellákat, a líra felől, keresni bennük a versekben is fellelhető motívumokat, hangulatokat, amelyek majd ott, a költészetben fejtik ki teljesebb hatásukat, és lehetőség van az ellenkező eljárásra is, lehet fordítva is, azt keresni és fellelni, ami a novellákban bontakozik ki a versek elementumaiból jövet. És persze lehet úgy is olvasni őket, mint önálló teremtményeket. Hallani kell, hogy különös, köztes nyelven szólnak a kötet kis írásai. Ez a nyelv még nem vers, de már nem elbeszélő próza. Esztétikai hatását nem a mondatok muzikalitása teszi, nem is a képeket vetítő, vizuális képzelet, hanem a nyelvi tömörítés elszánt indulata. Nem a versekre jellemző nyelvi hangzás és érzéki elképzeltetés, hanem az elbeszélő próza határait is áttörő mese-tömörítés, olyan szűkszavúság, amely mégsem kelt hiányt. Akik a XIX. század végének és a XX. század elejének irodalmával foglalkoznak, ismerik azokat az elméleteket, amelyek az akkori líra epizálódásáról és a próza lirizálódásáról szólnak.³ A költészet felől Ady legtöbb novellájába a ballada tulajdonságai jöttek át, és ott lettek formákat megalapozó tényezők. Pedig tudatosan szemben állt a konzervatív irodalomszemlélet balladakultuszával, tudta, Arany után már nem lehet a XIX. századi értelmében vett balladákat írni. Amikor 1901-ben az Erdélyi Magyar Irodalmi Egylet pályadíjat tűzött ki balladaírásra, ő verset írt *Nincs ballada* címmel. A dal, a ballada és az elbeszélő költemény hármasságából még a dalforma öröklődött át nagyobb megrázkódtatások nélkül a modern költészetbe, de a ballada eltűnt a túlretorizáltság oldalán, vagy elhajolt az ironikusság felé. Az elbeszélő költemény pedig a hosszúvers egészen más funkciót betöltő műfajává alakult át. Ady novellái majdnem kivétel nélkül rövid, néhány oldalas narratívumok, az ún. vonal alatti tárcák terjedelmi korlátaihoz igazodnak. Legtöbbször kijelentésekből és egyszerű bővített mondatokból állnak. A „balladai homály”, amiről valamikor az iskolai magyarórákon is tanítottak, a denarrativizálás eszköze, a mese kibontakozását gátló tényező, az a tényező, amely az igazi novella és regény mesehallgatási élményét megsejtetési élménnyé alakítja át. Egy történet végigmondása mindig tele van redundanciával, túlbeszéléssel, felesleges szavakkal és mondatokkal. De csak látszólag feleslegességekkel, mert a befogadás folyamatában fontos feladatot töltenek be, elősegítik a szöveg felfoghatóságát és megértését. Egy cselek-

ménymozzanat felfogásához és elképzeléséhez bizonyos olvasási időre van szükség, s ezt az időt meg kell tölteni szavakkal. Amilyen mértékben megtörténik a szó- és mondatredukálás, olyan mértékben válik a befogadás számára enigmatikussá a szöveg. A klasszikus költészet balladája éppen az a költői műfaj volt, amely a szándékos kihagyás-technikával a lírát a dráma belső feszültségének szorító érzésébe vitte át. Ha Ady novelláinak a költői balladákhöz hasonlatos redundancia nélküli tömörségéről beszélünk, ebből a balladafogalomból ki kell iktatnunk minden folklorikus vonást. Lényegükhöz tartozik, hogy semmi nincs bennük a népnemzeti ízlésvonal mesterkélt folklór-kultuszából, de a bartóki-kodályi vonalból sem. Bár voltak kritikusok, akik az ellenkezőjét állították.

A kis kötet nyitó novellája, a *Flóra leány marad* a Sedan utáni Párizsban játszódik. Különös, már-már dodonainak nevezhető túl tömör, alulfogalmazott rövid (style coupé) mondataival eltér a korabeli magyar kispróza megszokott nyelvezetétől, nem tartozik a szkáz típusába sem, mert nem mesél, rövidségénél fogva a mesélésre nincs ideje, de nem is anekdota, mert csattanója sincs, hiszen már a cím elárulja a befejezést. Ma már nehezen kideríthető utalásokkal megírt szarkasztikus alakrajz egy aggszűz francia hercegnőről, közben gúnyolódás a bonapartista császárságon, az elmúló ancien régime-en és az azt követő polgári világon, a „demokrácián”. Genderista olvasók ma akár antifeminista írásként is olvashatják. Nem úgy a *Juliette Firenzébe megy* című történetet, amely a tanyasi Juliskáról szól, aki felkerül Pestre, és módos férfiak kitarthatja lesz. Egyszer hazautazna, és karácsonyra meglátogatná szüleit, de a vonaton összetalálkozik legelső szeretőjével, s már nem haza, a tanyasi házba, hanem vele megy tovább Firenzébe. Az abbahagyhatatlan kiszolgáltatottság szomorú állapotát fordítja ez az írás finom szarkazmusba. De nem anekdota, mert már a cím, ahogy mondani szokták, lelövi a poént.

Van olyan novella a kötetben, amely narrációra törekvés nélkül az újságpublicisztika nyelvén szól. Ilyen *A Török menyasszonya*. Ez nem is novella, hanem keserű pamflet. Egy művészekből álló és berúgni készülő asztaltársaság egyik tagja feleségül akar venni egy felső körökben népszerű primadonnácskát. A társaság egyik tagja monológot mond a magyar kultúra állapotáról. „A furcsán dzsentrinek keresztelt zagyva és züllött seregnél pedig hottentottákban is megértőbb híveket nyerne a művészet. Sőt Magyarországon még az sem véletlenség, hogy itt a zsidóságnak legértéktelebbeleme jut szóhoz és sikerhez. Az, amely a magyar bűnököt angyali tökéletességgel szedi magára. A népről ne is beszéljünk, az nincs is. Megölték, vagy kikergették az uralkodó barbárok.”

Viszont igazi elbeszélés a *Jóba, a kőtörő*, amely minden bizonnyal a kötet legjobb írása. Jóba – a nevet asszociálhatjuk a bibliai Jóbbal és a jó melléknévvel, de családnévként is ismeretes – megy az úton, amerre a tömeg sodorja, megy be a grófi kastély pompázatos kertjébe, ahol éppen követválasztás zajlik. Harsog a hazafiság, pufognak az ígéretek. A sokadalomban összeakad egy szomszéd faluból való hasonló ágrólszakadttal. Jóbanak nem hét krajcárra lenne szüksége,

hanem egy teljes egész forintra. Öt gyerek várja otthon, és a beteg feleség. Kenyeret kellene vennie, és valami húst. A faluszomszéd zsebében öt forint kucrog, ebből elmennek a kocsmába, isznak egyet, s amikor hazafelé tartva a faluszomszéd nem akarja neki adni az ivásból megmaradt egy forintját, agyonveri. Ez már a *Nyugat* küszöbére érkezett irodalmi korszak legjobb kisprózai írásai közé tartozik. Két évvel előzi meg Móricz Zsigmondot a falusi nyomorúság rajzolatával. Olyan kötömbyszerű, tömör prózanyelven adja elő történetét, amely tömörségre valóban csak az évszázadok alatt lecsiszolt balladák képesek. Itt nincs mérhető redundancia, mégis tágasan kinyitja a narratívumot az egész korabeli társadalom fájdalmas valóságára.

A kötet mindegyik írása 1906-ban keletkezett, az *Új Versek* győzedelmes évében. Ady két esztendővel később ismét közreadott egy füzetre valót a novelláiból, *Új csapáson* címmel. A cím a frontáttörő verseskötetére hasonlított, de nem olyan volt. A benne levő három írásból kettő ismét az 1906-ban keletkezett novelláiból került bele a kötetbe, s írói újdonságot sem lehet találni bennük az előző önválogatáshoz képest. A háromból egy volt új, azt 1908-ban írta, s az már a *Nyugat*-ban jelent meg: *Berci és a grófnéja*. Témája a polgárlányból lett grófné és a muzsikus cigányból lett szeretője Monte-Carlóban. Nemhogy új csapáson nem haladt, de az addig kötetben közreadott novellák legkevésbé sikerült darabjai közé tartozott. Ennél az újabbnál jobb volt a másik korábban írott két novella. Mi erkölcsös és mi erkölcstelen? A falubeli lányok felmennek a városba, utcalányként árulják magukat, s így keresett pénzükből segítik az otthonmaradt családot. Amikor hazamennek, férjhez adják őket, gyereket szülnek, és szerencsés esetben lányokat hoznak világra, mert azok folytatni tudják majd a családsegélyezés bevált formáját. Egyszer egy falubeli lány azonban fellázad a sors ellen, nem megy fel a városba, hanem hozzámegy ahhoz, akit szeret. Kiközösítik és száműzik a faluból (*A Zenóbia faluja*). A kis orfeumi pillangó, aki akkor is őt szereti – mármint a történetet egyes szám első személyben elbeszélő narrátort –, amikor más szeretője lesz. A narrátor keresztneve: Endre (*Julcsa és Juliette*).

1910-ben két újabb novellafüzete jelent meg, előbb a *Tízmillió Kleopátra és egyéb történetek*, aztán az *Így is történhetik*. Egyikben sem találni támpontot a válogatás és összeállítás elvére. Sem a téma, sem a tárgy, sem az írások keletkezésének ideje nem segít megjelölni a rendezőelvet. Újabb, az előző kettő után írottak közül válogatott volna? A *Tízmillió Kleopátra* címadó elbeszélését 1904-ben írta, belekerülhetett volna legelső kötetébe is. Meg is érdemelte volna. Pedig témája szerint alapklisé: a gazdag polgárlány elszökik egy szegény piktorral. De ha a silány kis alaptörténetet kicsomagoljuk, kinyitjuk, mint egy tömörített file-t teljes gondolati terjedelmében, akkor benne van a századvégi zsidó asszimiláció és annak fogadtatása, benne van a feltörekvő polgárság és az arisztokrácia viszonya, benne van a megszegyenítő kiközösítés és a saját életre vágyó lázadás lélektana. Még filológiai feladványt is ad, vajon mire gondolt Ady Kleopátra anyai nagypapájával, már katolizált anyjának izraelita apjával, akiből milliómos regényíró lett? Ez nem líra, ez nem lírizáló hangmodulációban előadott mese,

hanem egy széles és átfogó társadalomtörténet. A társadalomkritikai versek és a társadalomkritikai publicisztika között áll.

Akárcsak a füzet egy másik remek novellája, a *Nyomorék Tar Pista*. Ez is a két korábbi kötet előtt keletkezett, 1906-ban írta. Az őszi vadászatok idején a gróf a kastélyba rendeli a falu leányait vendégei mulattatására. Magyar lányokat, oláh lányokat. A falu legényei megalázva lapulnak, nemhogy szólni, még gondolni sem mernek. Csak a mindenki nevétsége, a nyomorék Tar Pista lázad fel, rágyújtja a kastélyt a mulatozó úri társaságra. Négy és fél oldal, az elején még arra is van helye, hogy kis szociológiát mutasson be. „A halál vidékének látszik e vidék. Együgyű emberlakóit letarolja az év a kastély számára. Buja földjéből kitudja őket. És viruló nyárban a dús mezőn úgy verejtékeznek az emberek, mintha valami szomorú ország bűnösei volnának. Egyébként pedig csendes volt a gróf országa. Az ökröknek szabad volt bőgniük [...]” Még korábbi írás az 1903-ból való *Két tanár úr*. Egy híres finn tudós nagybetegen tér haza a szamojédek földjéről, és meglátogatja a kórházban nála is rosszabb állapotban levő magyar kollegáját, aki a lappokat kutatta. A finn tudós a szamojédek fagyos, jeges földjéről tér haza nagy betegen. Az elgyötört finn germán ivadék, a magyar kikeresztelkedett evangélikus. Szereti választott népét. Arra a kérdésre, hogy mit csinálnak most a magyarok, azt válaszolja, „nem élnek, de élni akarnak most nagyon. Ezt csinálják. Régen csinálják ezt, de most újra csinálják. Aztán e nagy szándék mellett meghal minden.” Nagyszerű kis nép a magyar, „csak a gondolkozástól fél még. És zavaros még a lelke. De ki fog forrni.”

Nem, ezek az elbeszélések nem novellaformában írott versek, hanem igazi elbeszélések, de olyan szuggesztív tömörséggel vannak megfogalmazva, amelyen nyelvi összetömörítésre csak a költészet képes. A német Dichtung, a tömörítés fogalmát zárja magába. Ady novellái nem abban az értelemben költőiek, hogy érzelmi hangoltságuk az érzelmesség különféle formái felé vonnák őket, hanem abban az értelemben, ahogy a balladák tömörítenek össze néhány versszakban akár regényekké bővíthető témákat. Kis, tömörített file-ok. Hosszan lehetne és kellene is egyszer értekezni arról a hatásról, amit Arany balladái tettek Adyra, nem a ballada-kompozíció, nem a tematika, hanem a hiátus nélküli szókezelés és mondatalkotás. Hogy nincsenek közök, a közöket az olvasónak kell betennie a szövegbe, valósággal kitalálni őket. Az Ady-versek ezt a tömörítő műveletet magasabb fokon képesek elvégezni, mint a narratív próza, a próza nélküli a tömörítést technikailag is elősegítő zenei elemeket. De amennyire prózai elbeszélés képes erre a műveletre, Ady kis vonal alatti írásai megteszik, ami tőlük telik. Azok a jobbak, amelyek a Bródy-féle naturalizmus táján születtek, de a mélézőbb, szimbolikusabb elbeszélések is a nyelvi-fogalmazási tömörítés előírásait követik, mint a kötetben szereplő, 1906-ban keletkezett *Kék álom*.

A másik 1910-ben keltezett kötet, az *Így is történhet* ugyancsak látható és kiolvasható rendezelvek nélkül jelent meg, az esztendő végén (1910 decemberében már recenzálták), avval a módszertelen módszerrel, ahogy Ady szinte találomra belemarkolt addig megírt és megjelent novelláiba. A hozzá írott elő-

szó éppen ennek megvallásával kezdődött. „Kisded históriák véletlen találka-helye ez a könyv, melyet most már kezdek nagyon az enyémmek s félteni valóan Ady-könyvnek tartani. Csaknem háromszáz újság-novellácskám csomójából húzogattam ki és össze, találomra és mutatóba. Néha nem csak durva muszáj-ból vagy szükséges pénzért történt ugyanis meg, hogy a verseim elégedetlenkedtek, kikívánczoltak a líra fegyházából, s távoli mezőket kezdtek látni a mások szemein át vagy legalábbis ebben a hitben. Azután egy kis hetvenkedés is bán-tott: megmutatni, hogy ilyeneket is tudok, ha akarok. Így együtt azonban csak azt látom, hogy szerencsésen kapkodtam össze a sokból egy könyvre valót. És csak azt érzem, hogy ezúttal más formájú versekkel állok azok elé, akik olvas-nak, szeretnek, utálnak vagy megszoktak. Ekkor s így vált fontossá, enyémmé és szerelmesemmé e könyv, melybe annyi Ady-dal temetődött el. Hiszek abban, hogy az igazi zene, az igazi dal onnan száll, ahol már a Halál a birtokos úr. Akik a versíró Adyt becsülik, hallják ki e könyvből a Halál domíniumáról hazaban-dukoló aratók énekét. Szóval szeretettel nézzék az ilyen Ady-verseket is kissé ködszerű kosztümökben. Hiszen alapjában semmi sem történik a világon, csak amit érzünk, de – így is történhetik.”

A kötet, akárcsak az előző, mélyen belenyúlt a korai novellákba, 1905-ből, 1906-ból való írások is szerepeltek benne a legutóbbi hónapokban keletkezett novellák társaságában. Ebbe a minden látszat szerint csakugyan véletlenszerű-en összeállított válogatásába vette fel az 1908-ban írott, és akkor a *Nyugat*-ban közölt *Mihályi Rozália csókja* című elbeszélését. Ez máig a leghíresebb, minden későbbi prózaválogatásban szereplő elbeszélése. Állítólag Ady is ezt szerette legjobban, utolsó éveiben állandó olvasmánya volt, s még betegágánál is fel-olvasztatta feleségével.⁴ Pedig ma olvasva nem tartozik legjobb novellái közé annak ellenére, hogy neves irodalmárok, Ady tudós kutatói is mindig nagyra értékelték eddig. A novella témája vérbajának lánctörténete, Mihályi Rozália, aradi kórlista valamikor megfertőzött egy győri újságíró, ő tovább adta a kórt Kun Marcellának, s Kun Marcella Adynak. A megírás leleménye, hogy az élet-sorsokat irányító címszereplő meg sem jelenik a színen, tulajdonképpen nem is szerepel benne. A tabutéma emelte ki ezt az írást Ady több száz novellája közül, és persze születésekor és még sokáig provokáció számba ment az álságos prűderia és uralkodó családerkölc ellen. Ma már eufemizálásnak hallatszik a sok „csók” szó, ami Adynál egyébként a szexuális műveletek teljes vertikumát jelentette. A szexuális élet tabusítása a női egyenjogúsítás előrehaladásával oldódott fel a XX. század utolsó harmadára. Később a részletezés és a névvel megnevezhetőség lett fontos írói feladat, mert a nyelvi tabunélküliség a társadalom belső, lelki szabadságának egyik nem jelentéktelen fokmérője. Ady írása ennek még az elején járt, de témájával elsők között ütött rést az álerkölcös polgárellet irodalmi témahatárain.

Egy sor ennél jobb novella van a kötetben. *A Bimbura halála* a francia gyarmatokon játszódik, egy néger fiú és egy francia katonatiszt szerelmi vetélkedéséről szól, olyan hangoltsággal, hogy az olvasó egyértelműen a néger fiú pártján áll.

A *Cirle szemei* egy odesszai pogrom elől Párizsba menekülő család leányának a története. Hosszú évek munkájával felküzd magát, bejut az orvosegyetemre, s ott beleszeret egy forradalmi nézeteket valló orosz fiúba. Az egyik bonctani órán egy Szajnából kifogott, zsidó külsejű férfit kell boncolniuk, aki meggyilkolt apjára emlékezteti. Amikor az orosz fiú nyúlna a tetemhez, Cirle-ből kitörnek a pogrom emlékei, s nekiront az orosz fiúnak. *Az érzékeny Rubek*: Bosznia. Háború. A hivatásos főhadnagy magasztos, szent ügynek tartja a háborút, a mérnökből lett katona pedig a háború ellen van. Minden háború ellen. Aztán pillanat alatt agyonlő egy öreg bosnyákot, a főhadnagy pedig kirabolja a holttestet. *A Tilala-tó titka* a nyomorúságban nem kívánatos csecsemők elemesztése. Szép neve egy kenderáztatót jelöl öt falu határában, abba dobják csecsemőjüket, vagy abba ölik bele magukat a megesett lányok. *A farkas-hát legendája* balladás történet egy fiúról, akinek az apját farkasok tépték szét. Elhagyja az édesanyja is, elhagyja a nővére, és amikor már nincs semmi kilátás az életre, nekiindul a hegyhátnak, ahol a magukra hagyott férfiak szoktak elpusztulni. Egy nagy, hosszú téma van itt is összetömörítve, egy-egy szikár, odavetett mondatot oldalakon át lehetne kibontani. *Rákhel kísértete*: alvégi életmetszet, Ady szavával „élet-nyomorúság” egy öreg oláh házaspárral. Mert románok nincsenek Ady novella-falvaiban, csak oláhok, akik viszont testvéri békében együtt nyomorognak a magyarokkal. Nincs elmesélhető története, állókép, kísértet sem jelenik meg. A szegénység és kilátástalanság a „története”.

Egymás után sorjáznak a kötetben az alvégi történetek falusi nyomorúságról, az élet-kilátástalanságról, a „szép szegénység” romantikus, álnépi eszméje ugyancsak távol áll Adytól. Jó példa erre a *Béni az apostol*. Béni a gazdag fiú, akit általában nem szeretnek a magyar irodalomban, de ez a Béni tüdőbeteg, hatéves és ennivalót visz az alvégre szegény sorsú kis barátjának, akit üt-ver izsákos apja. A szegény fiú nem elégszik meg az ennivalóval, amit Béni kilopott szülei konyhájából, hanem követelőzik. Neki nincs cipője, a gazdag fiú vegye le az övét, és adja neki. Aztán a kalapját is adja oda, mert neki az sincsen. Béni a hideg havas esőben mezítláb, kalap nélkül botorkál haza. Belázasodik, és meghal. És ott vannak persze kötetben a dzsentrik, mint a *Víg Avay Ábris*. Már ők is nincstelenek. A vidám, daloló Ábris bácsi, akinél kosztos diák az elbeszélő, eldalolta, elmulatta a vagyonát, vidámságával, mulatós, daloló kedvével észre sem vette családjá széthullását. Olyan ez a pár oldal, mintha egy regény kivonata volna, de olyan kivonat, amiből már nem hiányzik semmi. Ez is a tömörítés remeke.

Ezt a nyelvi, mondatszerkesztési és elmesélési tömörítést érezték és ezt neveztek költőinek a kortárs olvasók és kritikusok. Ebben az értelemben írt az *Így is történhetik* kötetéről Turcsányi Elek hosszabb, már elemzésnek tekinthető ismertetést a *Nyugatban*. Ő Bresztovszki Ernővel ellentétben nem verstémák novellává írásának tartotta Ady elbeszéléseit, és Ady önelemzését sem vette készpénznek, hogy versek helyett írt volna novellákat, vagy hogy versek temetői lennének a novellák. Turcsányi, akit az utókor tökéletesen elfelejtett, de a kortársak tiszteltek és nagyra értékelték, Kosztolányi írt róla méltatásokat a *Nyu-*

gatban, ő saját könyveiben is egymás mellé szerkesztett verseket és prózai írásokat, mert nem látott éles megkülönböztetésre érdemes határt líra és próza között. Ady novelláskötetéről is ennek érdekében írt. „Akik nem undoron vagy szereteten, hanem higgadt és fölényes meggondoláson keresztül óhajtanak Ady novellaköltészetéhez közel férközni, gondolják meg, hogy lírai költemény és novella között csak fejlődésfokozati különbségek vannak, és hogy a novella csak úgy egy későbbi hajtása a lírai törzsnek, mint minden más művészet. Ha e kétségen felülálló igazságot kritikai szemlélődésük alapján elfogadják, nem fogják többé komplikációnak érezni és tekinteni Ady novelláinak sajátosan bensőséges természetét, és hagyományos elbeszélő formákhoz szoktatott szemek nem fogják érezni azt a zavaró káprázatot, amit a közömbös természetűnek vélt elbeszélő sorok lírai túlfűtöttsége a naiv szemlélőben okvetlen felidéz. A novellista polip, aki számtalan karjával megrabolja a makrokozmoszt. S bár a novella éppen olyan szubjektív ügy, mint minden emberi művészet, a novellista egy szerencsés predispozíció, ti. csekélyebb szenzibilitás s az elbeszélő műfajszerűség követelményeihez való ragaszkodása révén sikerrel csillantja meg előtted a tárgyi-lagosság látszatát.”⁵

Ady ötödik novelláskötete 1913-ban jelent meg *Muskétás tanár úr* címmel. Tíz novella volt benne, a kerek szám tudatos szerkesztésre vallana, de a könyvet olvasva ennek se témában, se hangvételben nem lelni több nyomát. A tízből kilenc 1909-ben keletkezett, egy van 1911-ből. Az elbeszélő egy svájci szanatóriumban fekszik, s ott tudja meg itthoni kezelőorvosának halálhírét. Az orvos a halála előtt még egy figyelmeztető levelet intézett hozzá. „Élni csak úgy érdemes, ha legalábbis szuggeráljuk magunknak az egészséget és azt az akaratot, hogy sokáig fogunk élni. De akkor nem szabad magunkat az élet maró-vizébe dobni, mert az edzetés legendája nekünk már hazug legenda. Nekünk csak vágyaink visszatartásával csak úgy szabad élnünk, mintha élnénk, s tilos megíngatnunk szenzációkkal testünket, ezt a könnyen ledűlőt, ezt a kezdettől gyógyításra szorulókat. Nem értem ugyan meg, hogy egy mai civilizációjú ember egyenesen azért él, sőt életét véresre sarkantyúzza, mert élethalálos verseket óhajt írni. Nagyon egészségtelennek és barbárnak tartom, hogy valaki az életét hajszolva turbálja, éli számárul, és az eredmény sok kín és sok vagy kevés, múlandó vers. De hát ez a te dolgod, illetve a te vérörökségbeli ügyed és fátyomod, de egy dokornak és jóbarátnak joga van megállapítani, hogy ez is kór” (*Domy Béla doktorsága*).

Adynak ezután már több novelláskönyve nem jelent meg. Lassan írásukkal is felhagyott, 1914-től haláláig már csak pár elbeszéléséről tudunk. Az irodalmi mércét jelentő *Nyugat* az évek során nyolc novelláját közölte. 1908-ban hármát (*Mihályi Rozália csókja*, *Berci és a grófnője*, *Mesék boldog poétákról*), 1909-ben kettőt (*Anitta, a jósnő*, *Eszterkuthy Éva húga*), 1910-ben egyet (*A vér városa*), 1916-ban egyet (*Legendák kis leányokról*) és 1917-ben ugyan csak egyet, de ez leghosszabb írása volt, nem is novella, inkább kisregény, a *Régi tavaszi háború*, mely nagykarolyi kosztos diák korát idézte fel. Ezeken kívül a *Nyugat* szépirodalmi műként adta

közre, és éves tartalommutatóiban következetesen a regények, novellák, elbeszélések közé sorolva közölte 1913 és 1915 között a *Levelek Madame Prétéríte-höz* című öt levélből álló fiktív levélsorozatot. (Francia ékezés nélkül írták a nevet, egybeírva a raggal, sőt mély hangú alakban: *Preterithoz*). Adynak ezt a folytatásos művét azonban nem találjuk meg az összegyűjtött novellák említett kötetében, mert az irodalomtörténet az óta a publicisztikai írások között tartja számon. A kritikai kiadásban az ÖPM. XI. kötetében szerepel a cikkek, tanulmányok és feljegyzések között. Az lehet nyomós indoka ennek a besorolásnak, hogy Ady a második levél autográf kéziratában maga a „cikk” szót írta megjelölésként a cím alá. Ennek ellenére a *Nyugat* szerkesztői sem indok nélkül kezelték az öt írást szépirodalomként, mert ezek indítékukban és megvalósulásukban nem publicisztikai jellegű írások, hanem verbeli irodalmi alkotások, hangütésük, lélegzetvételük az önvallomások, önelemzések, emlékezések prózaműfajába vezet. Nem közéleti aktualitásokra épülnek, hanem az a „lélekbeszéd” folytatódik bennük, ami verseinek oly jellemző és meghatározó vonása.

Az öt novelláskönyv, helyesebben szólva fűzött kötet írásait 1925-ben Földessy Gyula két – immár keményfedelű – kötetbe rendezve újra közreadta. Az első kötet tartalmazta az eredeti sorrendben negyedikként megjelent *Így is történhetik* anyagát Ady előszavával, a második kötet a többi négyet. Földessy utószavában tovább folytatta a novellák lírai ihletének teóriáját, és arról írt, hogy Ady prózai írásaiban is akkor a legerősebb, amikor lírát öltöztet epikus mezbe. Pedig egyben olvasva a sok novellát, látnia kellett volna, hogy nem a történetek háttérében működő érzelmi telítettség a konstruáló elvük, hanem a balladahagyományban már megtalálható epikum-tömörítő, olykor enigmatikussá tömörítő előadásmód. A ballada a költészet nagy, hegyes-völgyes tartományába tartozik, de az epika folyói futnak át rajta, Ady legjobb elbeszélései ezek mentén kelnek életre, nem a líra lankáin teremnek. Mindazonáltal Földessy Gyula helyesen szögezte le, hogy Ady „novellái, a köztudatban, mindmáig nem foglalják el azt a helyet, amely őket nemcsak szerzőjük, hanem ön-értékük révén is megilletné. Az inkább anekdotikus elbeszélésekhez szokott olvasóközönség annak idején nem vette észre bennük a lélekrajz tragikus mélységét, az izgalmas belső történetek éles megfigyelésekből, gazdag átélésekből és művészi intuícióból líráját és Adynak, egyszerűsége mellett, kis egyénien színes és markáns s nagy kifejezőerejű prózai stílusát.”

Az öt kötet hiteles keresztmetszetet ad Ady novellairodalmáról – nevezzük őket tárcaírásoknak, kis elbeszéléseknek, történetecskéknek, jelezve, hogy néhány oldalas, rövid írásokról van szó –, de a gyűjtemények összeállítása, a bennük szereplő írások összegereblyézése nem vallott gondosan megtervezett munkára, sok jó novella maradt ki belőlük. Egész témakörök kimaradtak. Kimaradtak a bibliai tárgyú elbeszélések, pedig szuggesztíven, láttatóan megírt darabok vannak köztük. A hitetlen Tamásról, Máriáról, Gáspár országáról szólnak, a húsvét és pünkösd „igaz” történeteiről, azért többes számban, mert ez utóbbit kétszer is megírta más-más felfogásban. Nemcsak elmesélte az ismert

történetek egyik-másik részletét a maga hasonlíthatatlan nyelvén, de mindegyiket valamilyen, addig soha nem látott szemszögből és soha nem gondolt összefüggésben adta elő. Júdás életét ellenkezőjére fordítva, teljesen átírta. „Júdáshoz is eljutott a hír, hogy a Messiás Szent lelket küld. Általában erről a Júdásról századok során sok számszót koholtak össze. Jézus tragédiája után deresre kellett húzni valakit. Mivel pedig a tanítványok filiszter-nyája utálta ezt a dacos, okos legényt, rákentek mindent. Legenda a harminc ezüstpénz is természetesen. A Júdás-csók, a lélekfurdalás, az öngyilkosság nemkülönben. Valóság ellenben az, hogy Júdás hű maradt a Mester haláláig. Nagyon lehetséges, hogy Júdás nem mindenben értett egyet Krisztussal. Ami igaz, az igaz: a Júdás lelke kissé gögös volt. Júdás szeretett megmámorosodni, hinni, de tudott bíráltni és kételkedni is. Főképpen pedig Júdás, ez a kritikus és gögös elme, nagy bolondja volt olykor a szépnek [...]”

Falusi történeteiből is sok jó maradt ki, pedig 1910-ben és 1913-ban is mélyen visszanyúlt a koraiak közé, s elmondható, 1909 előtt írta a legjobbakat. A *Dumb-ravai lóvadász* 1904-ben keletkezett, még az *Új Versek* előtt. Ebben érhető tetten először a balladai fogantatás. Rác falu. A bíró fia megöli magát, a pópa nem hajlandó eltemetni, mert bűnben halt meg, a bíró szörnyű bosszút áll, a pópa pedig rámondja a még szörnyűbb ősi átkot. Mindenki bűnös, csak a címben szereplő két gyönyörű ló ártatlan, mégis nekik kell legjobban megszenvedniük az ellenségeskedést. Ehhez hasonlóan megrendítő novellát senki sem tudott írni abban a korban. A *Répakapálás* két évvel későbből való. Kapálnak a lányok, dalolnak is hozzá, legelől egy kurta nemesből lett parasztlány halad, hátul pedig két cigánylány. Délben kijön az ötezer holdas uraság, megnézi, mire mentek a napszámosai. Azok panaszkodni kezdenek, nem az ingüket átizzasztó, fárasztó és nehéz munka ellen szólnak, nem a semmit érő harminc krajcárt keveslik, amivel kifizetik őket, hanem azt panaszolják, hogy a velük dolgozó két cigánylány mindenáron az ő korsójukból kíván vizet inni. Pedig van külön korsójuk. Amikor aztán az uraság öt korsót vitet ki a répatábla mellé, akkor is ragaszkodnak a magyar lányok korsójához. Ők ugyanúgy dolgoznak, ugyanannyit végeznek, és ugyanannyi bért kapnak. Ők is lányok és ők is fiatalok. Van olyan tiszta a szájuk, mint a magyar lányoké. Inkább szomjúhozna a tűző napon, de ragaszkodnak a magyar lányok korsójához. A novella a végén engesztelő poénba fordul, de így is kemény írás. Hol van ez a „húzd rá cigány” dzsentris fölényeskedéstől? Ez talán először szól a magyar irodalomban a cigányok mélyről fakadó, előítéletes megkülönböztetése, mai szóval diszkriminációja ellen. És egyáltalán a diszkrimináció megalázó indulata ellen. Ez nem is a leendő Móricz Zsigmond hangja, hanem majd száz évvel később Tar Sándor és Borbély Szilárd tud ilyeneket írni.

*

1925-ben az eredeti novellásfüzetek két kötetbe rendezett kiadásáról Schöpflin Aladár írt a *Nyugat*-ban. Turcsányi Elek cikke után ez volt a második tanulmány-

nak nevezhető ismertetés Ady elbeszélő művészetéről.⁶ De ez volt az első írás, amely leszögezte, hogy ha – mint Ady megvallotta – legtöbbször muszájból és pénzhiányból fordult is az elbeszélő prózához, megvolt benne minden képesség, hogy vérbeli novellát írjon, és egy sor remekmű született pályájának e csupán mellékágnak tekintett műfajában. Schöpflin írt elsőnek a novellák minden fölösleget kizáró tömörségéről, és bátran leírta azt a mondatot, hogy Ady a legjobb magyar prózaírók közé tartozik. Csehovhoz hasonlította. Abban is ő volt az első, hogy a novellák közül a *Mihályi Rozália csókját* emelte ki határozott mozdulattal, és indokolásul, írásának terjedelméhez képest, részletes elemzést adott róla. De az olvasóközönségnek az a művelt felső rétege is, amely a kurzusirodalom ócsárlása ellenére olvasta azokban az években a *Nyugatot*, az a néhány száz, jobb esetben egy-két ezer olvasó is még másfél évtizedig kellett, hogy várjon, amíg 1939-ben megjelent a novellák első összegyűjtött kötete. Sok írás még ebből is kimaradt, s nemcsak azért, mert Földessy Gyulának nem sikerült még mindegyiket megtalálnia a korabeli újságok lapjain, hanem szándékosan, politikai óvatosságból is kihagytak közülük jó párat.

A novellák első hiteles gyűjteményét csak 1957-ben vehette kézbe az olvasóközönség, s nem is itthon jelent meg, hanem Marosvásárhelyen, két kötetben, de ez is az összes novella csak mintegy kétharmadát tartalmazta. Bustya Endre rendezte sajtó alá, s ő írt hozzá immár terjedelmes, részletesen elemző előszót.⁷ Erre a kétkötetes gyűjteményre alapozva aztán néhány évvel később Bustya már a teljesség igényével adta ki Ady elbeszéléseit, szám szerint 336-ot, ez Budapesten jelent meg 1961-ben a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában. A szövegfilológusok a következő években még négy novellát találtak, s ezekkel együtt a máig legteljesebb kiadás 1977-ben látott napvilágot, ugyancsak a Szépirodalmi Könyvkiadónál. Ennek filológiai munkálatait is Bustya Endre végezte.

Közben 1966-ban Varga József már külön kis fejezetet szentelt monográfiájában a novelláknak. Mindenki, aki eddig írt róluk, s mindenki, aki ezután írni fog, kedve és ízlése szerint kiemel darabokat a rengetegből. Varga József is így tett. „Lírai szimbolista elemekkel átszőtt Ady nagy prózája. Az *este szomszédai* a legvallomásosabb s művészileg legtökéletesebb szimbolista prózai írásai közé tartozik Adynak; s a *Kék álom* csodálatos, mély lírával átszőtt prózai ballada.”⁸ Király István négykötetes monográfiájában alig említette, hogy Ady elbeszéléseket is írt, de az 1970-ben megjelent második kötetben oldalakon át elemezte a *Mihályi Rozália csókját*. Beszélt Ady Endre novelláiban a jellemek rendjéről, beszélt a szerkezetről, de mivel költő írta ezeket az elbeszéléseket, lényegi helyet kaptak az ábrázolás eszközei között az atmoszférateremtő, szimbolizáló mozzanatok is, „központi szerepet játszottak a hangulatot sugalló vezérszavak s vezérmotívumok, s központi szerepet játszottak ezek a *Mihályi Rozália csókjában* is [...] Hangulatot árasztón, atmoszférát teremtőn vonult végig az elbeszélésen mindenekelőtt a paradox hősnőnek, a sohasem látott s mégis az élet »legnagyobb, leghatalmasabb nőjét« jelentő Mihályi Rozáliának a »vörös haja, piros-piros ajka, fekete szeme«. Az élet mögött rejlő titkok sokasága kísértett benne.”⁹

Elkövetkezett 1977, Ady centenáriumi éve, ülések, akadémiai konferenciák szóltak életművének jelentőségéről, az évfordulóra jelentette meg a Szépirodalmi Könyvkiadó a „Magyar Remekírók” sorozatban a versek és novellák addig legteljesebb kiadását. Ady szépirodalmi prózájáról¹⁰ az addig legátfogóbb tanulmányt Czére Béla írta.¹¹ Ady születésének századik évfordulóján, a máig utolsó Ady-kultusz idején minden elfogultságtól mentesen (nem úgy, mint én ebben a könyvben) száraz szemmel olvasta végig Ady elbeszéléseit. Nem a méltatást kereste, mint Földessy, Schöpflin, Bustya Endre, hanem a hibákat vette számba, talán nem is a tudomány pártatlanságát tartva szem előtt, hanem azt, hogy ebben a kritikai kontextusban nyomósabb értéke legyen az elismerő szónak. Tele volt tanulmánya éles különböztetésekkel, megkülönböztette a novellát a tárcától terjedelmük szerint, különböztetett tárca, tárcanovella és novellett között, különbséget tett lírai realizmus és szimbolizmus között. Ő talált Ady népiségében népieskedést, népszínműhangot, írt arról, hogy tárcáinak egy részében konzervatív hagyományokhoz kapcsolódik, „romantikus rekvizitumokkal, motívumokkal, a romantikus meseszöveg jellegzetes cselekmény mozzanataival építkezik”, máshol pedig az is előfordul, hogy „szimplifikáló didakticizmusba” téved. A hibák és hiányosságok sorjáztatása mellett kis pár mondatos értékelő ismertetésekkel kiemelte a – mint ahogy nevezte – pszichológiai realizmus remekbe szabott elbeszéléseit, példának említette a *Berci és grófnéját*, kiemelte a balladás hang atmoszférateremtő hatását, a *Tilala tó titkát*, a legjobb elbeszélések drámaiságát, a *Jóba, a kőtörőt* Móricz *Barbárokjához* hasonlította. Külön kis alfejezetben fölvetette a novellák egy részében fellelhető ironikus, szatirikus, groteszk vonásokat, ismereteim szerint elsőnek a szakirodalomban, s érdekes gondolatot vetett fel, amikor nemcsak arról írt, hogy az Ady-novellák milyen kapcsolatban állnak Móricz Zsigmond prózaírásával, hanem összekötő kapcsolatokat látott Krúdy írásmódjával is. A dolgozatot avval zárta, hogy nem vitát akart provokálni az ünnepi légkörben, hanem rá akarta irányítani a figyelmet az Ady-széppróza problémáira, azzal a kimondott céllal, hogy elősegítse a további kutatásokat, amelyek majd később egy nagyobb összefoglaló tanulmányhoz vezetnek.

Ez nem következett be. Ady szépprózai írásai a centenáriumi évforduló óta továbbra is megmaradtak az ismeretlenségben, legjobb esetben is a „tudunk létezésükről, de nem olvassuk őket” fél ismeretlenségében. Pedig készültek hiteles, értő kézzel összeállított válogatások a háromszáznegyven novellából, mert egyvégteben nehezen elolvashatók. Ilyen volt 1994-ben *A kék álom* című kötet, melyet Fráter Zoltán állított össze, és ilyen volt *A pokol-játék*, mely Koczkás Sándor és Hegedős Mária szerkesztésében jelent meg 1999-ben. A kötethez Koczkás Sándor, az Ady-kutatások hosszú évtizedekig egyik vezető irodalomtörténésze írt utószót. Végre határozottan leszögezte: „A történeteket író Ady művei nem egyszerűen a költői életmű adalékainak hordozói, és nem a publicisztikai életmű állításainak epikai kivetülései. Önálló súlyuk és helyük van. [...] Az elbeszélő Ady szépprózai munkássága egyértelmű szakítást jelent a korábban a magyar

novellisztikára jellemző anekdotikus hangvétellel. Ilyen értelemben társa és folytatója a századforduló más, »hivatásos« novellistái törekvéseinek.”

Koczkás Sándor abban az időben fogalmazta meg ezeket a gondolatokat, amikor már sem az irodalomtörténeti kutatások, sem az irodalmat olvasó közönség érdeklődésének előterében nem Ady életműve állt. Az új kor hőse, Kosztolányi Dezső lett, Ady ellenfele, de nem a *Marcus Aurelius* költője, hanem a világra ironizáló mosollyal legyintő *Esti Kornél* írója. Az Ady-kutatások persze az utóbbi évtizedekben is folytak, és az évezredforduló óta 120-130 kisebb-nagyobb értekezést, tanulmányt, tudományos értékű közleményt jegyeznek az interneten elérhető adatbázisok. Ám köztük mindössze kettő foglalkozik kifejezetten a novelláival. Molnár D. Tamás két novellát elemez, *A Tilala-tó titkát* és a *Pokol-játékot*,¹² Bene Adrián pedig az *Eszter megmásított történetét*.¹³ Ő a Gerald Prince-féle disznarráció elmélete szerint haladva a zárt szerkezet mögött a nyitott műalkotást keresi, és ezen keresztül veti fel az ironia jelenlétét a novellában, mint – már én teszem hozzá – Ady modernségének jelét. Újra és újra felmerül tehát Ady életművével kapcsolatban az ironia és metafizika egymással ellentétes minőségének a kérdése. Az értelmezés tovább folytatódik.

JEGYZETEK

- 1 *Ady Endre levelezése*, I. S. a. r. Vitályos László. Budapest, 1998, Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 217.
- 2 Bóka László: *Ady Endre élete és művei* I. Budapest, 1955, Akadémiai Kiadó, 205.
- 3 Vö. pl. Gáspári László: *A századvegi novella lírizálódásáról*. Budapest, 1983, Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi értekezések 118.
- 4 Varga József: *Ady Endre*. Budapest, 1966, Magvető, 594.
- 5 Turcsányi Elek: Ady Endre novellái. *Nyugat*, 1911, 9. sz., 890–892.
- 6 Schöpflin Aladár: Ady, a novellaíró. *Nyugat*, 1925, III, 366–370.
- 7 Ady Endre novellái = *Ady Endre-novellák*. Marosvásárhely, 1957, Állami Ir.- és Műv.-i Kiadó, 5–35.
- 8 Varga József i. m. 396–402.
- 9 Király István: *Ady Endre*. Bp., 1970, Szépirodalmi, 258.
- 10 Mert az 1945 utáni irodalomtörténet-írás Ady prózáját említve prózán legtöbbször Ady publicisztikai írásait értette. Természetesen, mint minden írásnak, ezeknek is volt szépirodalmi összefüggésük. Vezér Erzsébet pl. kitűnő tanulmányt írt „Versmotívumok Ady korai költészetében” címmel (*ItK*, 1963, 431–445), de egyetlen novellát sem említett benne. Hasonlóképp Harsányi Zoltán Ady-tanulmányában, mely a „modern próza diadala alcímet” viselte, jószerint csak a publicisztikai írások stíluslemeit vizsgálta (Harsányi Zoltán: *Ady Endre*. Stílus-elemzések, 2. k. Bp., 1970, Szépirodalmi, 7–29).
- 11 Czére Béla: Ady novelláinak világa = *Tegnapok és holnapok árján*. Tanulmányok Adyról. Szerk. Láng József. Bp., 1977, Népművelési Prop. I.–PIM, 235–255.
- 12 Molnár D. Tamás: *Tó és Pokol* – mitikus helyek Ady Endre két novellájában. *Irodalomismeret*, 2013,1, 52–64.
- 13 Bene Adrián: Ady Endre elbeszélő technikája. *Létiünk*, 2014, 2, 161–173.